

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

DİLBƏR FARİZ QIZI ŞÜKÜROVA

ELMİ MƏTNLƏRİN YARANMA MODELƏRİ
(İNGİLİS DİLİ MATERIALLARI ƏSASINDA)

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2014

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

Rəsmi opponetlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fərman Hüsən oğlu Zeynalov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin İngilis
filologiyası və İngilis dilinin tarixi və
qrammatikası kafedraları

Müdafiə ___24/10___ 2014-cü il saat _____-da Azərbaycan Dillər
Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Unvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küç., 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2014-cü ildə
göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevdə Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzusun aktuallığı. Tədqiqat işi elmi mətnlərə həsr olunmuşdur. “Mətn” termininin özünün çox mürəkkəb olması onun əsas əlamətlərini ayırmağı ön plana çəkir. “Mətn” termininin bu xüsusiyyəti zaman-zaman dilçi alimlərin diqqətini çəkməyə bilməzdi. Onlar bu məsələyə müxtəlif prizmalardan, müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərdən yanaşmışlar. Bütün söylənilən fikirləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlirik ki, mətn tamlıq ifadə edən leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqəli, müəyyən istiqamətli və pragmatik yönümlü bir nitq yaradıcılığı prosesidir. Mətnlər məlumat ifadə edən, müəyyən modellər əsasında yaradılan və distinktiv əlaməti olan nitq vahididir.

Mətnlər nitq yaradıcılığı prosesinin məhsulu kimi müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən, müəyyən qanunauyğunluqlarla təhlil oluna bilər. Bu qanunauyğunluqlar müxtəlif funksional üslublu mətnlərdə həmin mətnlərin invariantları kimi tədqiq oluna bilər. Bu tədqiqat işində ancaq elmi mətnlərin yaranması problemləri tədqiqata cəlb olunur.

İ.R.Qalperinin fikrinə görə mətni tədqiqat obyektini kimi seçənləri iki təhlükə gözləyir. Bir tərəfdən obyektin faktlarının atomirasiyası, digər tərəfdən obyektin qlobalizasiyası, yəni mətnin ayrı-ayrı funksiya və xüsusiyyətlərinin lazımınca qiymətləndirilməsi.¹

Mətn geniş miqyaslı obyekt olduğundan onu təşkil edən hissələr cümlədən böyükdür.

Tədqiqata cəlb olunan hər bir obyekt kimi, mətn müxtəlif cür başa düşülür və müxtəlif cür də müəyyən edilir. Məsələn, Həllideyn fikrincə mətn semantikanın əsas vahididir və onu cümlədən yüksək vahid kimi müəyyən etmək olmaz. O fikrini daha da ümumiləşdirərək qeyd edir ki, mətn potensial olanın aktualaşdırılmasıdır.²

Ə.Abdullayev mətnə törədici semantika nöqtəyi-nəzərindən yanaşır. Onun üçün mətn elə bir bütövdür ki, bu bütöv cümlələrə söykənir və onların əlaqəliliyi nəticəsində məna, fikir ifadə edir.³

¹ Гальперин И.Р. Сменность контекстно-вариативных форм членения текста // Русский язык. Текст как целое и компоненты текста. М.: 1982, с. 18.

² Halliday M.A.K. Categories of the theory of grammar//Word, №17, 1961, p. 241.

³ Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı: 1999, s. 56.

Mətn tədqiqatçıları mətnin ümumi parametrlərini təyin etməyə çoxlu cəhdlər etmişlər. Məsələn Srefan Todorov mətnin üç əsas kateqoriyasını – parametrini ayırır: 1) verbal, 2) sintaktik, 3) semantik.¹

Verbal parametr konkret mətnlərin vasitəsilə yaranır, sintaktik parametr mətnin tərkib hissələrinin qarşılıqlı əlaqələri əsasında müəyyən edilir, semantik parametr isə mətnin qlobal mənasını əks etdirir və məna bildirən hissələri müəyyən edir. Van Diyk mətnin linqvistik parametrlərinə üç şeyi daxil edir: tema (topic), fokus (focus) və əlaqə (linkage).²

Tema mətnin əsas məzmunudur, fokus mətnin elementlərinin (söz, söz birləşməsi, cümlə, üslubi priyomlar) ayırd edilməsini təmin edir, əlaqə isə mətnin ayrı-ayrı hissələrinin birləşdirilməsidir.

Tədqiqat işində mətnlərin xüsusi bir növü olan elmi mətnlərin spesifik xüsusiyyəti araşdırılır. Bu araşdırmada “elmi mətn” termini situasiyadan asılı olaraq iki mənada işlənir: 1) *geniş mənada*, 2) *dar mənada*.

Geniş mənada elmi mətn məqalələr və monoqrafiyalardır (ilkin sənədlər), eləcə də onların referatları və digər ikinci dərəcəli sənədlər nəzərdə tutulur.

Dar mənada elmi mətn isə ancaq tədqiqat yönümlü olan texniki və humanitar xarakterli ilkin sənədlər (məqalə, monoqrafiya və s.) başa düşülür. Yeri gəldikcə müqayisə aparmaq üçün bədii mətnlərə də müraciət olunur. N.M.Razinkinanın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi belə müqayisələr yalnız qanunauyğun yox, hətta bəzi hallarda labüddür. “Elmi mətnlərin tədqiqi çox az hallarda onların bədii üslubla müqayisəsi olmadan mümkündür, yaxud əksinə. Elmi və bədii mətnlərin sintaktik-üslubi xüsusiyyətlərinin müqayisəsi metodik bir prinsip kimi də mühüm ola bilər”.³

Göründüyü kimi, müasir dilçiliyin intensiv tədqiqat obyektini olan kommunikativ linqvistika, praqmalinqvistika, koqnitiv linqvistika kimi sahələrin bazası əsasında yerinə yetirilən bu tədqiqat işi elmi mətnlərin komponentlərinin funksiyalarının öyrənilməsinə onun kommunikativ-praqmatik yönününün yaradılmasına həsr olunmuşdur. Tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən amilləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1) müasir elmi-kütləvi ədəbiyyatın qarşısında duran vəzifələrə uyğun olaraq elmlərin populyarlaşdırılmasının optimal strategiyasını işləyib hazırlanması;

¹ Todorov T. Genres du Discours. Editions du Seuil, 2003, p. 32.

² Van Diyk. Some aspects of text grammars. The Hague: Mouton, 1972, p. 37.

³ Разинкина Н.М. Сопоставление функционально речевых систем как один из приемов изучения стиля научной прозы//Обучение чтению научного текста на иностранном языке. М.: 1975, s. 175.

2) elmi kommunikasiyanın adresata/qeyri-sahə mütəxəssislərinə daha asan çatması üçün müxtəlif semiotik (linqvistik, paralingvistik və ikonik) vasitələrin araşdırılması;

3) daha az tədqiq olunan mətn növünün elmi mətnin kommunikativ və linqvistik xüsusiyyətlərinin sistemli öyrənilməsi.

Tədqiqatın obyektı elmi mətnlərin araşdırılmasıdır. Mətnlərin bu növünün xüsusi olaraq araşdırılması demək olar ki, dilçilikdə uzun müddətdir ki, diqqətdən kənar qalmışdır.

Tədqiqatın predmeti isə müxtəlif səpkili elmi mətnlər (avtoreferatlar, elmi-texniki-pedaqoji mətnlər) götürülür, onlar linqvistik, pragmatik, koqnitiv yöndən tədqiq olunur, sistemləşdirilir və təhlil edilir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri aşağıdakılardır:

1) elmi mətnlərdə ünsiyyət sferasının xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

2) elmi mətnlərdə kommunikativ situasiyaların dominant və spesifik parametrlərini aşkar etmək;

3) elmi mətnlərin kommunikativ-pragmatik elementlərinin əsas informasiyanın adresat tərəfindən qəbul edilib mənimsənilməsində optimallığın və kommunikasiya məqsədinin əldə olunmasında onların funksiyasını müəyyən etmək;

4) ünsiyyət prosesində mətnlərin kodlarının verbal və qeyri-verbal elementlərin qarşılıqlı xarakteristikasını aşkar etmək;

5) elmi mətnlərin verbal və qeyri-verbal səviyyələrinin qarşıya qoyulmuş vəzifələr çərçivəsində əsas xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq.

Tədqiqat metodu kompleks xarakter daşıyır. Mətnlərin ümumlinqvistik interpretasiyası metodu, stilistik dekodlaşdırma metodu, mətnin tədqiqinə funksional və sistemli yanaşma metodu yeri gəldikcə tədqiqatda istifadə olunur. Bu sahədə Ç.Filmorun, E.Paduçevanın, L.Barxudarovun, V.Qakin, V.Mateziusun və başqalarının vaxtilə irəli sürdükləri konsepsiyalarına da müraciət olunur. Əldə olunmuş nəticələr komponent təhlil, oppozitiv təhlil, transformasional təhlil, sözlərin aktual üzvlənməsi metodu tərəfindən yoxlanılır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Elmi mətnlərin məntiqi-qrammatik strukturu konsepsiyasının işlənməsi tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakı müddəalarla şərtləndirilir:

-tədqiqat işində ilk dəfə olaraq tətbiqi dilçilik və mətn dilçiliyinin tarixi, metodiki, nəzəri aspektlərində qarşılıqlı əlaqəsini göstərmək;

-tətbiqi dilçiliyin mətn dilçiliyinin inkişafı üçün təsirini aydınlaşdırmaq, mətn dilçiliyinin inkişafının əsas mərhələlərini göstərmək, mətn dilçiliyinin

əhatəsində tədqiqatların əsas istiqamətlərinin müasir vəziyyətini araşdırmaq;

-dərinlik (standart) sintaktik strukturun orijinal konsepsiyasını işləyib hazırlamaq, onun Ç.Filmor, E.Paduçeva, V.Qak konsepsiyalarından fərqlini izah etmək. “Dərinlik strukturu” anlayışını ilk dəfə olaraq yalnız mətnin nominativ planında (propozisiya planında) deyil, həmçinin mətnin modal planında (modus), eləcə də ümumilikdə mətn strukturunda tətbiq etmək;

-sintaktik sinonimiya və omonimiya hallarını da tədqiq etmək və aydınlaşdırmaq;

-elmi mətn təhlilini yeni metodun kompozision modelləşdirmənin bazasında ilk dəfə olaraq elmi mətnlərin strukturunda hərtərəfli təhlil etmək və elmi nitqin klassifikasiyasını (təsvir, mülahizə, məlumat) vermək.

Dissertasiyada müdafiəyə aşağıdakı müddəalar təqdim olunur:

-elmi mətnlərin kommunikativ, praqmatik və psixoloji xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və bütövlüyü elmi kommunikasiyanın adresatla spesifikasiyasını əks etdirir, bu sahənin mütəxəssisi olmayanlarla ünsiyyətin yaranmasını şərtləndirir;

- ünsiyyət məqsədi ilə mətni ötürənin kommunikativ strategiyası, mətni qəbul edənin mətni adekvat və yaradıcı surətdə qəbulunun şərtlənməsi aşağıdakı kimi ifadə oluna bilər:

1) elmi mətnlərin xüsusi yönümlülüyü ilə geniş oxucu kütləsinin elm və texnikanın nailiyyətləri ilə tanışlığı və onun elmi-dərketmə fəaliyyətinin stimullaşdırılması;

2) yaşından, təhsilindən, seçim motivindən və s. asılı olmayaraq auditoriyaya orientasiyanın vacibliyi;

3) qeyri-ixtisas sahibləri tərəfindən informasiyanın alınmasında mümkün kommunikativ baryerlərin meydana gəlməsi.

-elmi informasiyanın verbal və qeyri-verbal elementlərin anlayışı təqdim olunur ki, bu da adresat tərəfindən əsas informasiyanın qəbul edilməsinin asanlaşdırılması və ona intellektual-emosional təsir göstərilməsi;

-informasiyanın hər elementi kommunikasiya prosesi zamanı (əsas informasiyanın qəbulu üçün konseptual fonun yaranması, informasiyanın aydınlaşdırılması və konkretləşdirilməsi, adresatın diqqətinin tekstə cəlb olunması, onun dərk etmə marağının stimullaşdırılması, informasiyanın məntiqi mənasının gücləndirilməsi və s.) özünün funksiyalar toplusuna malik olması;

-mətnin verbal və qeyri-verbal elementlərinin müxtəlif funksiyalarının üst-üstə düşməsi onların ümumi kommunikativ-praqmatik yönümü ilə

şərtlənməsi və onların kommunikasiyada “çığırdaş” rolunun eyniliyinə zəmin yaratması;

-elmi mətnə elmi informasiyanın çıxırdaşlarının daxil edilməsi mətni optimallaşdırır və bir funksional sistem kimi formalaşdırılması, mətnə açıq-aydın ifadə olunan kommunikativ-praqmatik yönüm, sinkretizm (ziddiyətli fikirlərin qovuşması) heterogenlik dinamiklik elmi mətnə məxsusluq gətirir və bunun da elmi mətnin başqa mətnlərdən fərqləndirilməsi.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti elmi informasiyanın müxtəlif effektiv vasitələrlə qeyri-mütəxəssislərə ötürülməsinin aşkar edilməsi, elmi üslubun yaranmasının linqvostilistik xüsusiyyətləri və işlənməsi haqqında təsəvvürün əldə edilməsi üçün imkan yaradılması ilə şərtlənir

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, irəli sürülən fikirlər, mülahizələr avtomatik informasiya sistemlərinin işlənilməsində istifadə oluna bilər. “Mətnin şərh”, “Mətn dilçiliyi”, “Ümumi dilçilik” fənlərinin tədrisində, seminar və praktik məşğələlərdə, buraxılış, kurs, magistr, fəlsəfə və elmlər doktorluğu işlərinin yerinə yetirilməsi zamanı da tədqiqat işinin nəticələrindən bəhrələnmək olar.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin üslubiyyəti kafedrasında yerinə yetirilmiş, kafedranın iclaslarında hissə-hissə müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri məqalə və tezislər şəklində respublikamızda və xaricdə nəşr olunan müxtəlif elmi məcmuələrdə çap edilmişdir.

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Tədqiqat işi 143 səhifədən ibarətdir. Buraya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı aiddir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir. Dissertasiyanın obyekt, predmeti, mənbəyi təyin edilir, tədqiqatın metod və usulları aydınlaşdırılır.

I fəsil “*Mətn dilçiliyinin nəzəri-metodoloji problemləri*” adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəsildə əsasən mətn dilçiliyinin nəzəri-metodoloji problemləri və tətbiqi dilçilik, elmi mətnin məntiqi-qrammatik strukturu: nominativ, kommunikativ və relyasion planlar, elmi mətnlərdə standart sintaktik strukturlar və onların növləri kimi məsələlər

aydınlaşdırılır. Elmi mətnin tədqiqi, bilavasitə, qrammatik çərçivədə sərbəst dilçilik təlimi kimi mətnin təhlilinin ümumi problemlərinin həlli ilə bağlıdır. Həmin problemlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) mətn dilçiliyinin inkişafının dövrləşdirilməsi, qanunauyğunluqları və əmələgəlmə səbəblərinin müəyyən edilməsi;
- 2) mətnin təhlili metodlarının işlənməsi və təsərif edilməsi;
- 3) mətnin integrativ xüsusiyyətlərinin, yəni bir tam kimi mətnə aid olan, lakin onu əmələ gətirən elementlərdə mövcud olmayan xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi;
- 4) mətnin vahidlərinin (elementlərin) spesifikasiyinin müəyyən edilməsi və tədqiqatı;
- 5) mətnlərin tipologiyalarının qurulması;
- 6) mətn dilçiliyinin predmetinin müəyyən edilməsi, ona yaxın olan dilçilik təlimləri ilə onun münasibətinin müəyyən edilməsi;
- 7) mətn dilçiliyi çərçivəsində tədqiqatların əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Göstərilən problemlərin tədqiqi mətn dilçiliyinin tətbiqi dilçilik təlimləri ilə qarşılıqlı əlaqə xüsusiyyətlərinin tarixi, onun metodiki, nəzəri, aspektlərini müəyyən edir.

L.İ.Zilbermana görə, mətn dilçiliyinin meydana gəlməsinin əsas səbəblərinə elmi-texniki inqilab və “informasiya partlayışı” ilə bağlı olan ekstralingvistik faktorlar, həmçinin lingvodidaktikanın tətbiqi və eləcə də dilçilik təliminin kimi inkişafı olmuşdur.¹

O.İ.Moskalskaya mətn dilçiliyinin xüsusi elmi təlim kimi formalaşmasını 1981-ci ildə növbəti onilliyə aid etdi. Baderin fikrincə, mətn dilçiliyinin formalaşması danışıq mədəniyyətinin təkmilləşməsi, antimentalizmin öz yerini dilçiliyə verməsi, nitqin meydanəgəlmə mexanizmini öyrənmək, eləcə də elmlərin inkişafı zəruriyyətindən doğdu. Bu elmlərə psixolingvistika, praqmalinqvistika, funksional stilistika, həmçinin “mətn” məfhumunun nitq və dil vahidləri ailəsinə daxil edilməsi aiddir. Sovet dilçiliyində “mətn” məfhumunun inkişafı isə mürəkkəb sintaktik bütövün sintaksisin xüsusi vahidi kimi işlənilməsi konsepsiyasının N.S.Pospelovun 40-cı illərin sonundakı əsərlərində araşdırması ilə bağlıdır.²

¹ Зильберман Л.И. Лингвистика текста и обучение чтению английской научной литературы. М.: Наука, 1988, с. 31.

² Московская О.И. Грамматика текста//Высшая школа, М.: 1981, с. 183.

T.M.Nikolayeva mətn dilçilinin meydana gəlməsini 60-cı – 70-ci illərin II yarısına aid edir və burada 2 əsas dövrün olduğunu göstərir. T.M.Nikolayevaya görə I dövr koreferensiya, koqeziya və mətn əlaqəsinin tədqiqatı ilə, o cümlədən daha böyük olan vahidlərin – mürəkkəb sintaktik bütövün, frazadan daha böyük birləşmələrin, abzasın, cümlə üzvlərinə aktual bölünmə ideyasının inkişafı ilə xarakterizə olunur.¹

Mövcud nəzəriyyələri ümumiləşdirərək, demək olar ki, mətn dilçiliyinin əmələ gəlməsinin və inkişafının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin iki əsas səbəbini göstərmək olar:

1) mətnin təkmilləşdirilməsi (şərh etmək, mətni oxumağı öyrətmək, informasiya sisteminin linqvistik təminatı), habelə tətbiqi linqvistik təlimlərin – linqvistik informatika, linqvodidaktika, linqvosemiotika ilə bağlı fəaliyyət sahələrinin elmi-texniki inqilabın təsiri altında inkişafı;

2) diskret dil vahidlərinin xüsusiyyətlərini araşdırarkən kontekstdə onlardan istifadə etməni nəzərə almayan struktur və generativ dilçilik metodlarının qeyri-adekvatlığı. Verilən səbəblər toplusu problematik situasiyanın – dil praktikasını ilə mövcud linqvistik konsepsiyalar arasında ziddiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Mətn dilçiliyinin metodları və ideyası məhz mövcud ziddiyyətlərin həlli vasitəsinə çevrildi.

Mətn dilçiliyində mətnin integrativ xüsusiyyətləri ideyası öz əksini “mətn kateqoriyası” anlayışında tapdı. “Mətn kateqoriyası” anlayışı müəyyən qrammatik məfhumu ifadə edən və mətnin distinktiv göstəriciləri rolunda çıxış edən ümumi formalar sinfini təmsil edən mətnin mümkün qədər ümumi parametrləridir.

Elmi mətnin məntiqi-strukturuna nominativ, kommunikativ model və relyasion planlar daxil olur.

Elmi mətnin nominativ planına danışanın təsdiq etdiyi hadisələrin əks etdirdiyi əsas elementləri ifadə edən sintaktik strukturların propozisiyası daxil olur. Mətnin nominativ planının elementi olduğundan propozisiya təkcə mətnin qrammatikasının tədqiqat obyektini kimi deyil, eləcə də digər dilçilik fənlərinin, hər şeydən əvvəl isə propozisional semantikanın tədqiqat obyektini kimi çıxış edir. Mətnin propozisional məzmununun tədqiqində onun qrammatikası ilə propozisional semantikasi arasındakı fərq propozisiya anlayışının və onunla əlaqəli mülahizə anlayışı və cümlələrin müxtəlif şərhilə təyin edilir: bu da səthi və dərinlik sintaktik strukturların

¹ Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике. М.: 1977, с. 90.

dürüst müəyyən edilməsinə müxtəlif yanaşmalar və propozisiyanın növünün təyin edilməsi ilə, tədqiqatın müxtəlif məqsəd və metodları vasitəsilə əlaqədardır.

“Elmi mətnlərdə standart sintaktik strukturlar və onların növləri” adlı yarım fəsilə göstərilən xüsusiyyətləri, eləcə də təhlil edilmiş elmi məqalələri nəzərə alaraq, biz hal kateqoriyasının standart sintaktik strukturunun aşağıdakı əsas növlərini ayırırıq.

“There is X” (mövcud olmaq), modeli üzrə əmələ gələn introduktiv – ekzistensial strukturlarda “X” haqqında məlumat verilən obyektin adıdır. Lokalizatorun mövcudluğundan asılı olaraq bu strukturu iki növə ayırmaq olar: lokalizatorsuz, qeyri-müəyyən referensiyalı lokalizatorlu. Ən tipik fellər “to have, to live, exist”. Misallar: “Once upon a time there lived a a smith” – “Keçmişdə bir dəmirçi yaşayırdı. İnkarnın semantikasını ilə bəzi formaların semantikasını arasında qarşılıqlı əlaqə var. Once upon a time there lived a frog. In a certain realm in a certain land there lived a wealthy merchant.”

Mövcudluğa dair mülahizə, deyildiyi kimi, mülahizənin bütün növlərinə presuppozisiya kimi daxil olur. Onun ayrı bir mülahizədəki ifadəsi mücərrəd adlarla və qeyri-real əşyaların adları ilə məhdudlaşır və yuxarıda təsvir edilmiş xüsusi şərait tələb edir. V.Q.Qak qeyd edir ki, “Varlıq şəraiti, məntiqi cəhətdən hər hansı başqa şəraitdən əvvəl gəlir: hər hansı bir əşya haqqında danışmadan əvvəl onun varlığını (və ya yoxluğunu) fərz etmək lazımdır”.¹ Bununla əlaqədar olaraq biz ekzistensial strukturları obyektlərin xüsusiyyətləri haqqında mülahizələr ifadə edən ikitərkibli strukturlardan fərqli olaraq birtərkibli strukturlara aid edirik. Bunlara varlıq, possessive, lokativ, eyniləşdirici, faksnomik, kvalitativ, temporal strukturlar daxildir.

Varlıq, məkan isə mülahizənin semantik-sintaktik strukturu ilə aktuallaşdırılır. Leksikasızlaşdırmanın belə şərhini Y.N.Şiryayevin təklif etdiyi şərhə fərqlənir, leksikasızlaşdırılmış kimi növ formasından və mülahizənin sintaktik strukturlarından asılı olaraq öz mənalarnı dəyişən bütün fellər biz nəzərdən keçiririk.

Bizcə, “olmaq, yerləşmək, tutmaq” tipli fellər mülahizənin semantik-sintaktik strukturundan asılı olaraq varlıq, lokativ və eləcə də kvalitativ mənə ifadə edən tipik leksikasızlaşmış fellərə aiddir. Muq.ət: Varlıq strukturu “There is a pen on the table”, (Stolun üstündə bit gələm var),

¹ Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. М.: Высшая школа, 1981, с. 208.

lokativ “The dacha is situated not far from the way”, (Bağ evi yoldan çox da aralı deyil-yerləşmir), kvalitativ “The patient is in critic situation” (Xəstənin vəziyyəti ağırdır. Xəstə ağır vəziyyətdədi). “Olmaq, yerləşmək” felinin mülahizənin semantik-sintaktik strukturundan asılı olaraq məkanı dəyişdirə bilməsini Frumkina və Raxilina da “olmaq, yerləşmək” fellərinin əsasən lokal məna ifadə etməsini qeyd edirlər. Lakin komponentlər sçırasında adi olan varlıq cümlələrində (lokalizator-fel-mövcud əşyanın adı) lokalizator-fel-mövcud əşyanın adı-olmaq feli həm də varlıq suallara cavab vermək üçün istifadə edilir”.¹ Elmi mətndə səthi strukturlarda “olmaq, yerləşmək” feli ilə yanaşı başqa leksikasızlaşmış fellər, o cümlədən “malik olmaq” feli də işlənə bilər.

Müq.ət: In English the main stress usually is on the last syllable.

a. The key resumptive statement is not either at the beginning or at the end of the paragraph.

b. The resumptive sentence is in the upper level of the subtext of the deductive structure.

Elmi mətndə lokativ strukturun xüsusiyyəti onun metatekst (metamətn) funksiyası, yəni mətnin hissələri arasındakı əlaqəni və eləcə də verilmiş mətnlə başqa mətnlər arasındakı əlaqəni göstərmək, icra etmək qabiliyyətidir. Müq.ət: katoforik funksiya ifadə edən “The exercise anticipating the given operation is given below”. (a) və (b) “The description of approximate number is given in (2)”, burada istinad məlumat mənbəyinin müəllifinin mətnlə əlaqəsini göstərir. Elmi nitqdə lokativ strukturlar üçün ən tipik kontekst tədqiq edilən obyektin təsviridir ki, burada tədqiq edilən obyektin adı və onun tərkib hissələri bütün mülahizələrin, o cümlədən “yerləşir, var” felləri ilə iki lokativ mülahizələrin mövzusuna daxil olur.

Elmi mətnin kommunikativ planına cümlələr arasında struktur qarşılıqlı əlaqə əlamətləri daxildir. Struktur qarşılıqlı əlaqə dedikdə, sonrakı cümlədəki leksik-qrammatik və ya əvvəlki cümlədə sintaktik elementlərin təkrarlanmasına əsaslanan qarşılıqlı əlaqəni başa düşülür. Müvafiq surətdə cümlələr arasındakı struktur qarşılıqlı əlaqə əlamətləri leksik-qrammatik və sintaktik əlamətlərə bölünə bilər. Leksik-qrammatik əlamətlər öz

¹ Аскольдов С.А. Феномен второй реплики или о пользе спорта // Логический анализ языка. Противоречивость и аномальность текста. М.: Наука, 1990, с. 177.

növbələrində kontekstual əlaqə əlaməti və kontekstual asılılıq əlamətinə bölünə bilər.

Kontekstual əlaqə (rabitə) əlamətləri kontakt xarakteri daşıyan cümlələrin ibarədən kənar vəhdəti tərkibində sinsemantiklik göstərir və aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1) koreferensiyanın müxtəlif növləri: leksik təkrarlar, əvəzliliklərlə əvəz etmə, təkrar nominasiya;

2) hiponimo-hiperonimik nominasiya, yəni öz aralarında əlavə etmə (daxil etmə), kəşimə, qohumluq əlaqələrində olan anlayışları ifadə edən adlardan istifadə etmə;

3) tematik leksikadan, yəni mənaları assosiativ şəkildə bir mövzu ilə bağlı adlardan istifadə etmə;

4) sözdüzəldici elementlərin nominallaşması və təkrarı. Bu hadisələr kifayət qədər yaxşı tədqiq edilib, o cümlədən elmi mətnlər əsasında.

Məlum olduğu kimi, hal-hazırda mülahizənin aktual üzvlənməsinə dair iki yanaşma var: informasional (məlumat) və məntiqi yanaşmalar. Informasional yanaşma çərçivəsində mövzu altında mülahizənin, məlumatın, kontekstlə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş çıxış nöqtəsi, rema altında isə nə isə təzə bir şey, dinləyiciyə məlum olmayan bir şey başa düşülür. İ.İ.Kovtunova yazır – “Mülahizənin çıxış nöqtəsi əksər hallarda (həmişə yox) dinləyicilərə məlum olur və ya şərait və ya kontekstdən başa düşülür. İkinci hissə (rema) birinci hissə haqqında nə isə məlumat verir və mülahizənin əsas kommunikativ məqsədini ifadə edir. İkinci hissədə, hər şeydən əvvəl yeni, dinləyiciyə məlum olmayan bir şey olur” (həmç. V.Matezius; F.Danes, P.Sqallın tədqiqat işləri).¹ Aktual və sintaktik üzvlənmə arasındakı münasibətdən asılı olaraq onları – İ.İ.Kovtunova kontekstual – müstəqil və kontekstual-asılı mülahizələrə ayırır. Yəni mübtədə temanı, xəbər isə remanı ifadə edir.

İkinci fəsil “*Elmi mətnlərin kompozisiya-nitq strukturunu*” adlanır. Bu fəsildə mülahizələr arasındakı məntiqi münasibətlər mətnin kompozisiya-nitq strukturunu elementləri ilə - məlumat, təsvir, mühakimənin aid olduğu nitq növləri ilə təyin edilir, (ədəbiyyatda “məlumat” termini ilə yanaşı onun ekvivalenti kimi “nəql etmə” termini də işlənir). Hal-hazırda dilçilikdə mətnin kompozisiya – nitq strukturunun şərhinə üç əsas yanaşma mövcuddur: 1) *məntiqi*, 2) *grammatik*, 3) *psixoloji*.

¹ Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. М.: Просвещение, 1976, с. 200.

Məntiqi istiqamətə (cərəyana) A.A.Veyze tərəfindən işlənmiş kompozisiya nitq konsepsiyasını da aid etmək olar. O.A.Neçayeva¹ kimi, A.A.Veyzə də nitq növlərini materialın ifadə xarakterinə görə məntiqi (ekspozitiv) və temporal (nağıl etmə) növlərinə bölür. Ekspozitiv formalar bədii mətnədə üçüncü şəxsin təki formasında aparılan ifadənin məntiqi ardıcılığı ilə səciyyələndirilir, nağıl forması üçün xronoloji bağlılıq səciyyəvidir, materialın ifadəsi 1-ci şəxs formasında və ya müəllif tərəfindən eyniləşdirilməmiş şəxsləndirilmiş nağılçı adından aparıla bilər. O.A.Neçayevadan fərqli olaraq A.A.Veyze nağıl etmə, təsvir və mühakimə ilə yanaşı dördüncü növ nitq – izah etmə, “təsvir olunan əşya və ya hadisənin mahiyyətini ifadə etməyə xidmət edən” fikrin ifadə formasını seçir. İzahat nümunəsi kimi A.A.Veyze aşağıdakı misalı gətirir: “Carburetor is an important element in most automobile engines. The carburetor mixes air and gasoline in the correct ratio for most efficient combustion. A carburetor has a tube.” A.A.Veyzenin fikrincə, nitq növləri mürəkkəblikdən asılı olaraq səciyyələndirilə bilər ki, bunlardan ən sadəsi təsvir, ən mürəkkəbi isə mühakimədir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqat işində izah (etmə) mühakimənin bir elementi kimi nəzərdən keçirilir; izahatın müstəqil nitq növü kimi seçilməsi, çətin ki, qanunauyğun olsun; A.A.Veyzenin² gətirdiyi misal izahat deyil, mövzunun vahidliyi ilə səciyyələnən təsvir, təsvir edilən obyektin (carburetor) eynivaxtılı əlamətlərini göstərən sintaktik paralelizmdir.

“Kompozision modelləşdirmə elmi mətnin kompozisiya – nitq strukturunun təhlil metodu kimi” adlı yarımfişildə göstərilir ki, elmi mətnin kompozisiya modelləşdirilməsi aşağıdakı dörd üsulun məcmusudur:

- a) mətnin şərhı;
- b) mətnin reduksiyası;
- c) mətnin normallaşdırılması;
- d) mətnin qanunlaşdırılması;

Mətnin şərhinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) eksplikasiyanı nəzərdə tutan modal planın şərhı və mülahizə moduslarının (metodlarının) etalon formasında təqdim edilməsi;

¹ Нецаева О.А. Функционально смысловые типы речи. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1974, с. 241.

² Вейзе А.А. Обучение реферированию иноязычного текста в средней школе. М.: Народная асвета, 1980, с. 45.

2) kommunikativ plan şərhilə aşağıdakıları nəzərdə tutan kontekstual əlaqə və asılılığın əlamətlərinin aşkar edilməsi; koreferent terminlərin (ilk növbədə əvəzliliklərin) tədqiq edilən obyektin adı ilə əvəz olunması, leksik-grammatik vahidlərin standart bağlayıcı söz “therefore” - “ona görə də”-nin səbəb-nəticə semantikasi ilə əvəz olunması və cümlənin (və mürəkkəb cümlə hissələrinin) “antedesent-konsekvent” qaydası ilə yerləşdirilməsi;

3) tərkibində bir neçə predikasiya olan cümlələr əsasında mülahizələrin açılmasını nəzərdə tutan nominativ planın şərhilə.

Bu tip cümlələrə biz aşağıdakıları aid edirik:

1) məhdudlaşdırılmış (nominallaşdırılmış və modallaşdırılmış) strukturlar;

2) tərkib hissələrinə ayrılmamış tabeli mürəkkəb cümləli yarımpredikativ strukturlar və restriktiv konstruksiyalarla mürəkkəbləşdirilmiş sadə cümlələr; 3) tərkibində tabesiz mürəkkəb cümlələr, tabeli tərkib hissələrinə ayrılmış cümlələr.

4) Deskriptiv konstruksiyalarla mürəkkəbləşdirilmiş sadə cümlələr olan polipredikativ strukturlar.

Dissertasiyanın üçüncü fəslilə “*Elmi mətnlərin formalaşma və modelləşmə strukturu*” adlanır. Bu fəslin “*Elmi mətn növü kimi mühakimənin strukturu və təsnifatı*” adlı yarımfəslində mühakimə elmi mətn növü kimi aydınlaşdırılır. Burada nəzərdən keçirilən mühakimənin nominativ planda elementləri tezis, antitezis, izahat və sübutdur olduğu göstərilir. Mülahizələrdə ifadə olunmuş fikirlərin xüsusiyyətindən asılı olaraq, sübutda dəlilləri, əsasları, empirik təsdiqləri göstərmək olar. Sübutun göstərilən elementləri müəyyən məntiqi ardıcılıqla düzülür: dəlillər tezisilə həqiqiliyini əsaslandırır, sübutlar dəlillərin həqiqiliyini əsaslandırır, empirik təsdiqlər sübutların həqiqiliyini əsaslandırır və əlavə əsaslandırma tələb etməyən son sübut elementidir. Dəlillərin və empirik təsdiqlərin miqdarından asılı olaraq əsas və köməkçi dəlil göstərmək olar. Mühakimənin nominativ planı elementlərinin məntiqi ardıcılığı elmi mətnin ümumi strukturu və müəllifin kommunikativ məqsədi ilə müəyyənləşən mülahizənin real ardıcılığı ilə uyğun gələ də bilər, gəlməyə də. Nominativ plan elementlərinin məntiqi ardıcılığının məntəqdəki real yerləşməsi ilə uyğun gələn mühakiməni biz xətti mühakimə adlandıracağıq. Bu tipə yuxarıda göstərilən mühakimələr daxildir ki, burada əvvəlcə tezis və empirik təsdiqlərdən danışılır. Nominativ plan elementlərinin məntiqi və real ardıcılıqları uyğun gəlmədiyi halda başqa tip mühakimələr əmələ gələ bilər.

Mühakimənin haşiyələyici strukturunu aşağıdakı kimi verə bilərik:

Dəlil	a.1 In verb descriptivity the verb interacts closely with background circumstances.
Sübutlar	a.2. In verb – descriptivity equivalence should not be sought of ale between lexemes in isolation. a.3. In verb descriptivity equivalence between lexemes should be viewed within the dimensions of a context.
Antitezis	b.4. Therefore it is correct that equivalence between lexemes is pragmatic and working.
Dəlillər	b.5. Working equivalence between lexemes operates within the individual text. b.6. Working equivalence between lexemes operates at performance level only.
Sübut	b.7. The principle is that the verb coordinated with information already provided in the context.
Empirik təsdiq	b.8. To take an easy example, the context will normally indicate whether a sprinkled substance is granular (streun) or liquid (sprengen)

Nominativ planın nəzərdən keçirilmiş elementləri mühakimə strukturunda eyni mənalı rol oynayırlar və mətn əmələ gətirən, mütləq və köməkçi elementlərə bölünə bilirlər. Mətn əmələ gətirənlərə mühakimənin keyfiyyət xüsusiyyətini təyin edən, onun növ təsnifatının əsası kimi çıxış edən, mühakiməni digər nitq növlərindən ayırma kriteriyası kimi xidmət edən nominativ plan elementləri daxildir. Mütləq elementlərə mühakimənin ayrı-ayrı növlərinin xüsusiyyətini təyin edən nominativ plan elementləri daxildir; köməkçilərə – ya istifadə edilməyən, ya da başqa elementlərlə əvəz olunan nominativ plan elementləri daxildir. Müqayisə analizinin göstərdiyi kimi, mühakimənin nominativ planının mətn əmələ gətirən elementlərinə tezis və dəlil (argument, mütləqlərə – antitezis və izahat,

köməkçilərə-sübut və empirik təsdiq aid edilir. Nominativ planın mətn əmələ gətirən və mütləq elementlərinin ayrılması mühakimənin aşağıdakı təsnifatını nəzərdən keçirməyə imkan verir:

a) tezisın dərin sintaktik strukturdan asılı olaraq taksonomik, pozessiv və s.

b) mühakimə antitezis və izahatın mövcud olub-olmamasından asılı olaraq – qiymətləndirmə və qeyri-qiymətləndirmə mühakiməsi,

c) antitezis semantikasi və sübutdan asılı olaraq – atributiv və təzadlı mühakimələrə ayırmaq olar.

Mühakimənin kommunikativ planının elementləri nominativ planın elementlərini bir-birindən ayıran və onlar arasındakı münasibətin xarakterini göstərən leksik-qrammatik və sintaktik göstəricilərdir. Leksik-qrammatik göstəricilərə (əlamətlərə) kazual münasibətin göstəricisi antitezisi izahatdan ayıran “in order for”; təzad münasibətinin göstəricisi sübutu izahatdan və antitezisdən ayıran və məlumat mənbəyinin müəllifinin öz fikirləri ilə obyektin həqiqi xüsusiyyətləri arasındakı uyğunsuzluğu göstərən “although” təzad münasibətinin göstəricisi; tək-tək və ümumi inkaredici mülahizələr arasındakı, empilik təsdiqi dəlillərdən ayıran göstərici “in sections” köməkçi dəlili empirik təsdiqdən ayıran kazual münasibətin göstəricisi “because” aiddir. Sintaktik göstəricilərə antiteksin yalanlığın, tezisın həqiqiliyin və sübutun genişləndirilməsi üsulunu göstərən təzad konstruksiyaları – although these data raise a number of questions, they do not constitute...” aid edilir.

3. Mühakimənin modal planının elementləri ayırma funksiyaya icra edən və dəlillərin vacibliyini göstərən danışanın rəy modusu; danışana antitezisın yalan olması barədə fikir əlavə edən qiymətləndirilmənin həqiqiliyi modusu, danışana mənsub olmayan yalan fikir daxil edən bilik modusudur. İnformasiya mənbəyinin müəllifinin rəy modusundan deyil, bilik modusundan istifadə edilməsi danışana imkan verir ki, elmi ictimaiyyətin bəzi üzvlərinə yalan fikir təlqin etsin və bu dil daşıyıcısını yalan fikir yaymağa və nəticədə danışanın onu təkzib etməsinin vacibliyinə inandıran ritorik bir üsuldur.

4. Mühakimənin relyasiya planının elementi böyük və kiçik mühakimələr və nəticə (sillioqizm) arasındakı səbəb-nəticə (kazual) münasibətdir. Nəticəyə mühakimənin əsası kimi baxılması da göstərilmişdir. Bu barədə O.A.Neçayevanın tərifı maraqlıdır:

“Mühakimə elə nitq növünə deyilir ki, o tərkibində daxil olan və nəticə əmələ gətirən fikirlər arasındakı xüsusi məntiqi münasibətlərlə səciyyələnir”.¹

Kauzal münasibətin məntiqi göstəricisi mühakiməni nəticədən ayıran üfüqi xətt leksik-qrammatik göstəricisi – səbəb bağlayıcıları və səbəb-nəticə mənalı digər nitq hissələridir. Elmi mətnin kompozisiya – nitq strukturuna dair bəzi işlərdə səbəb-nəticə mənalı leksik-qrammatik göstəricilərə mühakimənin əsas əlaməti kimi baxılır. Belə ki, P.Koulun fikrincə kauzal göstəricilər elmi nitqdə mühakimənin xüsusiyyətini təyin edir: “Mühakimə düzəltmədə ən mühüm fərq “eksplisitliklə” əlaqədardır ki, bunun da əsasını məntiqi münasibətlərin leksik və qrammatik vasitələrlə ifadə etmək cəhdi təşkil edir. Elmi ədəbiyyatda cümlə-nəticə öz tərkibində məqsədi məntiqi səbəb-nəticə münasibətlərini eksplisit şəkildə ifadə etmək olan sözlər və ya sözbirləşmələr, və ya hətta bütöv cümlələr vardır”.²

Belə sözlərə və söz birləşmələrinə bağlayıcılar, feillər və fel birləşmələri, isimlər, giriş “blok-birləşmələr”, məs. “because”, “from this”, “hence”, “produces”, “is accounted for”, “taking narrow scope” daxildir.

Nəzərdən keçirilmiş məlumat elmi məqalə və monoqrafiyalar üçün vacib element olan elmi tədqiqat fənninə aid olan məlumatdır, lakin o, adətən digər nitq növlərinə münasibətdə köməkçi rol oynayır. Artıq qeyd edildiyi kimi, məlumat nitqin aparıcı növü kimi, müəyyən hərəkətlərin icrasının ardıcılığını göstərən elmi-metodiki səciyyəli məqalələrdə olur. Buna əlavə olaraq qeyd etmək olar ki, məlumat aparıcı nitq növü kimi, hər hansı bir məşhur şəxsin fəaliyyətinin təsvirinə həsr olunmuş işlərdə də işləyə bilər. Məsələn, Ernest Hemingway and “Cuba” məqaləsində E.Heminqueyin ardıcıl fəaliyyəti barədə məlumat verən temporal semantik cümlələr, demək olar ki, hər abzasın başlanğıcında təbiəti və siyasi vəziyyəti müşahidə etməklə verilir.

Elmi mətnlərin kompozision modelləşdirilməsi və referatlaşdırılması yarım fəslində elmi mətnin kompozisiya-nitq strukturunun aparılmış, təhlili, fikrimizcə, təkcə mətnin qrammatikası üçün deyil, eləcə də tətbiqi dilçilik üçün, xüsusilə də dilçilik məlumatı (informatikası) üçün əhəmiyyət kəsb edir. Kompozisiya modelləşdirmə metodu elmi-məlumat fəaliyyətinin bir

¹ Нечаева О.А. Функционально-смысловые типы речи. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1974, с. 261.

² Общественно-политический и научный текст как предмет обучения иностранным языкам. М.: Наука, 1987, с. 155.

metodu kimi, kompozisiya modeli isə ikincidərəcəli sənədlərin bir növü kimi verilə bilər. Kompozisiya modelinin xüsusiyyəti, informasiya (məlumat) – dilçilik modellərinin başqa növləri ilə (referatlar, axtarış tərzləri, xülasələr, hipermətnlər). Müqayisə də bundan ibarətdir ki, onda modelləşdirilən mətnin kompozisiya – nitq strukturunun ən zəruri (mətn əmələ gətirən və vacib) elementləri əks olunur. Kompozisiya modelləşdirmənin məqsədindən və məlumat tələbatından asılı olaraq həm qısaltılmış, həm də genişləndirilmiş kompozisiya modelləri təşkil edilə bilər. Kompozisiya modelləşdirmənin xüsusiyyətlərini daha əyani surətdə göstərmək üçün onu xülasə etmənin ən çox işlənmiş metodlarından biri olan çıxartma (ayırma) metodu ilə müqayisə etmək lazımdır. Xülasələşdirmə – ayırmanın nəzəriyyə və metodikası hələ 70-80-ci illərin sonlarında Leninqrad mədəniyyət institutunun bir qrup tədqiqatçıları tərəfindən işlənmişdi. D.İ.Blyumenau, N.İ.Qendina, İ.S.Dobronravov, V.P.Leonov, N.E.Serqeyeva və b. Xülasələşdirmə – ayırmanın tədqiqində D.Q.Lahuti yaxından iştirak etmişdir. Xülasələşdirmə altında ayırma çərçivəsində “mətnin əsas məzmunu səciyyələndirən və əvvəlcədən düzəldilmiş qayda, cümlə əsasında həmin mətndən ilk mənbənin çıxarılması başa düşülür”. Belə cümlələrin yığılı referat – ekstrakt əmələ gətirir”. Çıxartma metodikasının qaydasına aşağıdakılar daxildir: ilkin sənədin strukturunda onun məzmununun aspektlərini, məsələn, izvestniy variant rəşeniə problemi, oüenka izvestnoqo varianta rəşeniə, postanovka problemi, üelevaə ustanovka, predloqaemiy variant rəşeniə oüenka predloqaemoqo varianta, osobennosti predlonaemoqo varianta, rezulğtati, rekomendaüii – ayrılması, markerlər, indikatorlar, konnektorların aid olduğu leksik-qrammatik əlamətlərə görə mətnin məzmununun aspektlərini səciyyələndirən cümlələrin müəyyənləşdirilməsi marker altında (dedikdə) ilk sənəd mətninin bu və ya digər aspektini birmənalı ifadə edən sözlər və söz birləşmələri başa düşülür. Məsələn, “problemin həllinin məlum variantı”, “məlum variantın həllinə verilən qiymət”, “məsələnin qoyuluşu”, “Tədqiqatın məqsədi”, “əldə olunan nəticilər”, irəli sürülən tövsiyyələr” və s. markerləri ilə səciyyələnir. Markerlərdən fərqli olaraq indikatorlar mətnin hər hansı bir aspekti ilə əlaqədar deyil, lakin müəllifin xüsusi əhəmiyyət verdiyi cümləni göstərir. Məs., “It should be noted that”, “it is necessary to note that”. Konnektorlar markerləşmiş cümlələrlə bu və ya başqa cür əlaqəli cümlələri ayırmağa xidmət edirlər, bunlara: a) *işarə və şəxs əvəzliləri, əvəzləyici sözlər*; b) *daxil olduqları cümlənin nişanlanmış*

cümlənin məzmununu dəqiqləşdirən, konkretləşdirən söz və ifadələr aiddir.

Çıxartma (ayırma) marker və indikator lüğətlərindən istifadə etməklə həyata keçirilir və aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

a) ilkin sənədin gözdən keçirilməsi və tərkibində marker olan cümlələrin yazılması. Indikatorlar cümlələr yalnız o halda yazılır ki, referent tək cə nişanlanmışları kifayət hesab etmir; b) birinci növ konnektorlar olduqda geriyyə addım atılır və əvvəlki cümlə yazılır; c) ikinci növ növbəti cümlə yazılır. Bu metodikanı mətnə tətbiq edək. Bu mətnə verilən şifahi klişələrin (indikator və markerlərin) köməyi ilə tərtib edilmiş referatı aşağıdakı şəkildə olacaq:

The internal anaphora puzzle: a) We would like to note that the internal anaphora puzzle, as it seems to us, turns out to be a puzzle about disjunction, not about anaphora. b) And for example, the solution is quite simple: anaphora is possible across disjunction, but in some cases, the anaphora will produce an entailing disjunction. Such are infelicitous for the reasons discussed in Chapter Two.

And from this, not all theories of anaphora make it possible to articulate the felicity-based solution. As we saw in the previous section, when anaphora is accounted for as an important variable-sharing, or as dynamic binding, allowing anaphora across disjuncts becomes problematic, for it is then not possible to evaluate the disjuncts independently. We would like to stress on the E-type account of anaphora, pronouns are dependent for their interpretation on aspects of the linguistic context (the antecedent clause), c) but from this, the clause in which the pronoun appears nonetheless expresses a complete proposition. Hence, in the case of disjunctions, we can ask whether the propositions expressed by the disjuncts are appropriately related, even when one disjunct contains a pronoun with an antecedent in another.

The effects of the E-type account can be replicated in DRT through the use of accommodation. But the data constitute a challenge to pure variable-sharing/dynamic binding theories of anaphora

Referat – ekstraktorda seçilmiş birinci cümlənin tərkibində “oxucunun diqqətini mətnin dayaq nöqtələrinə yönəldən” “to note” indikatoru vardır, ikincidə konnektor-dəqiqləşdirici - “for example”., üçüncüdə – indikator-xülasə “from this” vardır. Bu mətnin kompozisiya modeli ilə müqayisəli təhlili göstərir ki, referat-ekstrakt kompozisiya modelinə daxil olan nəticələr arasındakı məntiqi münasibətləri göstərmir – Referat-ekstrakta

salınmış yalnız bir cümlə geniş kompozisiya modelinə daxil olan mühakimə nəticəsinə uyğun gəlir. Təsəvvür etmək olar ki, bu halda “çıxartma” metodunun effektivliyini ayırı-ayrı aspektləri seçməyin xeyli çətin olduğu mətnin nisbətən kiçik həcmi ilə izah olunur, bununla belə, üzərində çıxarılma aparılan şifahi klişe mətnin bu və ya digər aspektləri ilə bağlıdır.

Referatlaşdırma-xülasələşdirmə obyektini ilkin elmi-sənəd məntəhləridir, o bədii məntəhlərə və ikinci dərəcəli elmi sənəd məntəhlərinə tətbiq edilə bilməz. Kompozisiya modelləşdirmə kompozisiya-nitq strukturu olan istənilən mətnə, o cümlədən bədii məntəhlərə də tətbiq edilə bilər. Kompozisiya modelləşdirmə üsulları nəinki ilkin sənəd mətn modeli, həm də referat mətni modeli düzəltməyə imkan verir. Referat özlüyündə ilkin sənəd mətni olduğundan, referatın kompozisiya modelinə model modeli kimi, ikinci dərəcəli model kimi baxmaq olar. Beləliklə, kompozisiya modelləşdirmədən həm elmi-məlumat fəaliyyəti metodu kimi, həm də mətnin dilçilik analizi metodu kimi istifadə etmək olar.

Elmi mətnin kompozisiya – nitq strukturunun təhlili, kompozisiya modelləşdirmə metodunun işlənməsinin tətbiqi dilçilik fənni kimi dilçilik informatika üçün bilavasitə nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır.

Bizim fikrimizcə, informatikada yaranmış problem vəziyyətinin həlli aşağıdakıları nəzərdən keçirməlidir: elmi-məlumat fəaliyyətinin leksik-semantik və məntiqi-qrammatik metodları arasındakı fərqin hesablanması, açar sözlər, deskriptorlar, markerlər, indikatorlar kimi leksik-qrammatik anlayışlardan mülahizənin və mətnin məntiqi-qrammatik anlayışlarına keçmək. Məntiqi-qrammatik problemlərin həllində mülahizə və mətn səviyyəsinə keçməyin zəruriliyinin dərk edilməsi öz əksini mühəndis-dilçilik anlayışını təkrar edən anlayışda tapdı ki, ona uyğun olaraq referatlaşdırmanın avtomatlaşdırılmış sisteminin yaradılması kimi bir problem mürəkkəb strukturlaşmış tam kimi mətnin analizinə əsaslanmalıdır: “Referatlaşdırmanın belə sistemləri dərin dilçilik nəzəriyyəsi, etibarlı formal aparatı, referatlaşdırılan mətnin cümlədən kənar strukturunun effektiv alqoritmi üzərində qurulmalıdır”.

Sonda tədqiqatdan irəli gələn elmi nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişik:

- elmi məntəhlərin məntiqi-qrammatik strukturuna nominativ, kommunikativ və relyasion planlar daxildir;

- elmi mətnlərin yaranmasının modelləşdirilməsi dörd prosedurun olmasını şərtləndirir: mətnin şərhı, mətnin reduksiyası, mətnin normallaşdırılması və mətnin kanorizasiyası;
- elmi mətnlərdə irəli sürülən mühakimənin planına tezis, izah etmə və sübut etmə kimi elementlər daxildir;
- mühakimə elmi mətnlərdə çox geniş istifadə olunur;
- elmi mətnlərin kommunikatıv planda elementləri temanın bütövlüyü tematik proqressiyanın paralel və düzxətli inkişafıdır və s.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır.

1. Mətnin tədqiqinə bir baxış // Elm və cəmiyyət. Bakı: BSU, 2005, № I, s. 75-79
2. Mətn dilçiliyinin yeni inkişaf istiqamətləri // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2005, № 2, s. 89-91
3. Лексические слияния в современном английском языке // «Вестник» Российского Государственного Университета имени И.Канта, Выпуск 2, Серия Филологические науки, Калининград, 2006, с. 89-94
4. Норма когнитивного понимания художественного текста / VIII Международная конференция “Когнитивное моделирование в лингвистике”. Труды. т. 2, М.-Варна, 2007, с. 26-30
5. Elmi mətnlərin modelləşdirilməsi // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2009, № 4, s. 94-100
6. Elmi mətnin kompozisiya-nitq strukturu / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. III Respublika Elmi Konfransının Materialları. Bakı: ADU, 2010, s. 32-35
7. Elmi mətnlərin təhlili xüsusiyyətləri / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. IV respublika elmi konfransının materialları. 18-19 may 2011-ci il, s. 179-181
8. Метафоры в специализированных английских текстах // Azərbaycanca xarici dillər, 2014, № 1, с. 82-87.

МОДЕЛИ ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНЫХ ТЕКСТОВ
(на основе материалов английского языка)

Резюме

Настоящая диссертационная работа посвящена исследованию модели формирования научных текстов в английском языке.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяются объект и предмет, цели и задачи, теоретическая и практическая значимость, новизна исследования, применяемые методы, формулируются основные положения, выносимые на защиту, представлена апробация работы, а также сведения о её структуре.

В первой главе под названием «Теоретико-методологические проблемы лингвистики текста» главным образом рассматриваются теоретико-методологические проблемы лингвистики текста и связь с прикладной лингвистикой, логико-грамматическая структура научного текста, в том числе вопросы номинативного, коммуникативного и реляционного планов.

Вторая глава, озаглавленная как «Композиционно-речевая структура научных текстов», посвящена композиционному моделированию. Здесь рассматриваются композиционно-речевая структура текстов в формальных лингвистических исследованиях, композиционное моделирование как метод анализа композиционно-речевой структуры.

В третьей главе, представленной под названием «Структура моделирования и формирования научных текстов», исследуются структура и классификация дискуссионного текста как научного, композиционное моделирование и подытоживание научных текстов. Стандарты и содержание объяснения и интерпретации, характеристики составления предложений, распространение фразеологической эквивалентности, простое настоящее как наиболее часто употребляемая временная форма в научных текстах рассматриваются в качестве лексико-грамматических характеристик научных текстов.

В заключении обобщаются результаты проведенного исследования.

THE MODELS OF SCIENTIFIC TEXTS FORMATION
(on the basis of materials of the English language)

Summary

This thesis is an attempt to propose the analysis of scientific texts and their formation models. It contains three chapters, conclusion and references in all.

Introduction includes the theoretical aspects of the research, its scientific and practical significance, methods of investigation, main aims and purpose of the research and its structure.

The first chapter titled “The theoretical-methodological problems of text linguistics” deals with the relations of applied linguistics with theoretical-methodological problems of text linguistics, the logical-grammatical structure of scientific texts, that is the nominative, communicative and relational aspects are investigated in this chapter.

The second chapter entitled “The compositional-speech structure of scientific texts” is devoted to the compositional modelling. It introduces the compositional-speech structure of texts in formal linguistic investigations, the compositional modelling as a method of analysis of compositional-speech structure.

The third chapter called “The structure of formation and modelling of scientific texts” treats of the structure and classification of argumentative text as a scientific text, the compositional modelling and summarizing of scientific texts. The standards and consistency of explanation and interpretation, the characteristics of sentence formation, the dissemination of phraseological equivalency, the present simple as the most used tense form in scientific texts are studied as the lexico-grammatical characteristics of scientific texts.

In the Conclusion of the thesis the basic results of the research are summarized.

Çapa imzalanıb: 05.09.2014
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100. Sifariş № 26.

“Mütərcim” Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ДИЛЬБАР ФАРИЗ ГЫЗЫ ШЮКЮРОВА

МОДЕЛИ ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНЫХ ТЕКСТОВ
(на основе материалов английского языка)

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2014

26